

Η ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ

[Σταύρος Ζουμπουλάκης (επιμ.), *Για την πίστη*, Αθήνα, Άρτος Ζωής, 2019, 315-349]

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Μιλώντας για *ηθική της πίστης* μπορεί κανείς να εννοεί ένα σύνολο κανονιστικών αντιλήψεων για τη ρύθμιση του βίου, οι οποίες χαρακτηρίζονται, ή εμπνέονται και στηρίζονται από μια μορφή θρησκευτικής πίστης, στις διάφορες εκφάνσεις της. Σε αυτή την περίπτωση, το ερώτημα που θα έπρεπε να απαντηθεί θα ήταν το πώς και σε ποιο βαθμό η ηθική σκέψη και πράξη καθορίζονται, για παράδειγμα, από την ιουδαϊκή, την χριστιανική ή τη βουδιστική πίστη. Εδώ, όμως, θα κινηθούμε στην αντίθετη κατεύθυνση, εφόσον θα μας απασχολήσει η εξέταση των νοητικών και ψυχικών συνιστωσών και των πρακτικών υποδηλώσεων της πίστης από τη σκοπιά του φιλοσοφικού ηθικού στοχασμού.

Θέλουμε προφανώς να εστιάσουμε την προσοχή μας στην *θρησκευτική πίστη*. Ωστόσο, συνειδητοποιούμε την ανάγκη να αναφερθούμε στο ευρύτερο ζήτημα της ηθικής αξιολόγησης των *πεποιθήσεων* κάθε είδους πριν να στραφούμε σε εκείνες που συνδέονται με την πίστη. Και, πέρα από τη διερεύνηση της συνάφειας της έννοιας της πίστης με εκείνη της πεποίθησης, απαιτείται η αποσαφήνιση των σχέσεων μεταξύ της *ηθικής* και της *επιστημικής* αποτίμησης νοητικών και ψυχικών στάσεων και των πρακτικών τους υποδηλώσεων. Μας ενδιαφέρει κυρίως η πρώτη, αλλά, όπως θα διαπιστώσουμε, αυτή φαίνεται να προϋποθέτει και την δεύτερη. Έτσι, στο κείμενο που ακολουθεί θα επιχειρηθεί κατ'αρχάς η καταγραφή των σημασιών των επίμαχων όρων και η χαρτογράφηση του εννοιολογικού πεδίου στο οποίο παραπέμπουν, όπου η φιλοσοφία της θρησκείας συναντά την προβληματική της ηθικής, της γνωσιολογίας και, σε ορισμένα σημεία, και της φιλοσοφίας του νου. Στην κεντρική ενότητα της εργασίας παρουσιάζονται οι αντιτιθέμενες τοποθετήσεις απέναντι στις προτεινόμενες ηθικές και επιστημικές εκτιμήσεις με σκοπό την κριτική

τους εξέταση και τη συναγωγή ορισμένων προκαταρκτικών συμπερασμάτων.¹ Η θεώρησή μας είναι κυρίως συστηματική και συμμορφώνεται με μεθοδολογικές αρχές τις οποίες υπαγορεύει η αναλυτική φιλοσοφική παράδοση. Όμως, η συγκεκριμένη συγχρονική θεώρηση συμπληρώνεται σε κάποιο βαθμό από στοιχεία που παρέχονται από μια περισσότερο ιστορική προσέγγιση των σχετικών εννοιών και αντιλήψεων.²

2. Βασικοί όροι και έννοιες – Αφεταιρικά ερωτήματα

2.1. Η έννοια με την οποία οφείλει να ξεκινήσει η συζήτησή μας είναι εκείνη μιας κατάστασης του ανθρώπινου νου, η οποία στην τεχνική φιλοσοφική ορολογία περιγράφεται ως *προτασιακή στάση* (propositional attitude), δηλώνει με άλλα λόγια κάποια στάση του νου απέναντι σε μια πρόταση, ή, ακριβέστερα, σε ένα προτασιακό περιεχόμενο.³ Για τη δήλωση της συγκεκριμένης προτασιακής στάσης, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί ως *επιστημική*, εφόσον αποβλέπει στην αλήθεια και έτσι στοχεύει στη γνώση, χρησιμοποιούμε τον όρο *πεποίθηση* που αντιστοιχεί στον αρχαιελληνικό *δόξα*. Συναφής είναι και ο επιθετικός προσδιορισμός *δοξαστική* ή *δοξική* (*doxastic*) για την αναφορά στην κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο νους όταν διαμορφώνει κάποια πεποίθηση, είτε επιτυγχάνει τελικά να συλλάβει την αλήθεια και να οδηγηθεί στη γνώση, είτε σφάλει.⁴

¹ Οι θέσεις που αναπτύσσονται εδώ συζητούνται περαιτέρω, με ιδιαίτερη αναφορά στη σκέψη του Θωμά Ακινάτη, στην ανακοίνωση του Μιχάλη Φιλίππου, «Βούληση και θρησκευτική πίστη», η οποία δημοσιεύεται σε αυτό τον τόμο.

² Για μια ενδιαφέρουσα μελέτη της ιστορίας της πίστης από το Μεσαίωνα μέχρι την εποχή του Διαφωτισμού, βλ. Ethan Shagan, *The Birth of Modern Belief. Faith and Judgment from the Middle Ages to the Enlightenment*, Princeton University Press, Πρίνστον και Οξφόρδη, 2018. Η ιστορική προοπτική αναδεικνύεται και στο μνημειώδες έργο του Τσαρλς Ταίηλορ, *Μια κοσμική εποχή*, μτφρ. Ξ. Κομνηνός, Εκδόσεις Ινδικτος, Αθήνα, 2015 [Charles Taylor, *A Secular Age*, Harvard University Press, Καϊμπριτζ MA, 2007].

³ Στις προτασιακές στάσεις περιλαμβάνονται, εκτός των πεποιθήσεων, όλες οι καταστάσεις και τα ενεργήματα του νου, - που μπορεί να περιλαμβάνουν και συναισθήματα, όπως επιθυμίες και κρίσεις, ελπίδες, ευχές, γνώσεις, κ.λπ. Εκείνο που ενδιαφέρει σε κάθε περίπτωση είναι ο διαφορετικός τρόπος αναφοράς ή απόβλεψης σε κάποιο προτασιακό περιεχόμενο π, όπως, π.χ. «πιστεύω», «γνωρίζω», «επιθυμώ» ότι/να π.

⁴ Ο ορισμός της γνώσης (*επιστήμης*) στον πλατωνικό διάλογο *Θεαίτητος* (202c-d) είναι «αληθής δικαιολογημένη πεποίθηση» («δόξα αληθής μετά λόγου») Στη συνέχεια χρησιμοποιώ τον νεοολογισμό «δοξική» για να αποφευχθούν παρανοήσεις που μπορεί να προκύψουν από τη νεοελληνική σημασία

Εκείνο το οποίο χρειάζεται να τονιστεί είναι η διάκριση της πεποίθησης από την πίστη, ιδιαίτερα με την έννοια η οποία αποδίδεται στη θρησκευτική πίστη.⁵ Όταν στρεφόμεστε στην τελευταία, καθίσταται σαφές ότι έχουμε να κάνουμε με μια σύνθετη νοητική και ψυχική στάση, η οποία, εκτός από την οποιαδήποτε επιστημική της λειτουργία, περιλαμβάνει θυμικά, συγκινησιακά και βουλητικά γνωρίσματα, και συνήθως εκφράζει μια υπαρξιακή δέσμευση με πρακτικές συνέπειες για τη νοηματοδότηση και τη ρύθμιση της ζωής μας. Δεν είναι τυχαίο το ότι ο όρος πίστη δηλώνει, γενικότερα εμπιστοσύνη αλλά και πιστότητα η οποία παραπέμπει σε αφοσίωση. Μάλιστα, η συγκεκριμένη διάκριση αποτυπώνεται και στη διαφορετική *λογική γραμματική* της χρήσης του όρου «πιστεύω κάτι» - το περιεχόμενο μιας πρότασης π (believe that) και εκείνης του «πιστεύω σε» κάποιον ή κάτι, συνήθως σε ένα πρόσωπο ή σε μια ιδέα (believe in).

Αναμφίβολα, το να πιστεύει κανείς σε κάποιον ή σε κάτι, σε κάποιο πρόσωπο, ή ιδεώδες, ή σε κάποια μορφή ζωής, μπορεί να συνεπάγεται πως υιοθετεί και ένα σύνολο συγκεκριμένων πεποιθήσεων, πως αποδέχεται δηλαδή την αλήθεια ορισμένων προτάσεων. Ωστόσο, αυτή η πίστη δείχνει να στηρίζεται λιγότερο στην προφάνεια της αλήθειας ή στην πειστικότητα αυτών των προτάσεων και περισσότερο στην ισχύ της υπαρξιακής δέσμευσης η οποία τον ωθεί στην αποδοχή τους. Και η αξία της ίσως δεν πηγάζει τόσο από τα ορθολογικά κριτήρια τα οποία εγγυώνται την ανταπόκριση στην πραγματικότητα που φαίνεται να αποκαλύπτεται στον πιστό, όσο από τη βιωματική ποιότητα της όλης νοητικής και ψυχικής του στάσης και την παρακινητική της ισχύ.

του «δοξαστική». Εδώ, χρειάζεται προσοχή και κατά τη χρήση του όρου *πεποίθηση*, ο οποίος, αντίθετα με την αρχαιοελληνική *δόξα*, συχνά προσλαμβάνει στη γλώσσα μας και το νόημα της βεβαιότητας. Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να αναγνωριστεί η αληθιακή στόχευση των πεποιθήσεων, ή, με άλλα λόγια, το γεγονός πως η αλήθεια λειτουργεί ως η βασική κανονιστική τους αρχή. Βλ. σχετικά, Pascal Engel, *Η αλήθεια*, μτφρ. Σ. Βιρβιδάκης, Εκδόσεις Scripta, Αθήνα, 2000.

⁵ Η διαφοροποίησή τους διευκολύνεται στην αγγλική γλώσσα, όπου οι δύο έννοιες δηλώνονται αντίστοιχα από τις λέξεις “belief” και “faith”, κάτι που δε μπορεί να γίνει με σαφήνεια με τη χρήση της ίδιας λέξης (“Glaube”) στα γερμανικά. Βέβαια, πολλές φορές το “belief” απαντά με τη σημασία του “faith”, όπως και το γαλλικό “croiance” το οποίο χρησιμοποιείται ως συνώνυμο του “foi” (προερχόμενου από το λατινικό “fides”).

Πράγματι, αναγνωρίζεται ευρέως πως η πίστη στον προσωπικό Θεό, όπως παρουσιάζεται μέσα από την δογματική διδασκαλία κάποιας μονοθεϊστικής θρησκείας, υπερβαίνει κατά κανόνα την ψυχρή επιστημική λειτουργία της υιοθέτησης ορισμένων μεταφυσικών πεποιθήσεων. Χαρακτηρίζεται ουσιαδώς και από τις συγκινησιακές και βουλευτικές συνιστώσες και τις πρακτικές συνέπειες στις οποίες αναφερθήκαμε. Και από το γεγονός αυτό προκύπτουν σε μεγάλο βαθμό τα προβλήματα και οι φιλοσοφικές απορίες που θα μας απασχολήσουν σχετικά με το ζήτημα της ηθικής αξιολόγησης της πίστης. Στο στενό πλαίσιο αυτής της εργασίας η ανάλυσή μας θα αναφέρεται κυρίως σε στοιχεία εναλλακτικών θεωρήσεων της χριστιανικής παράδοσης, αλλά θα μπορούσε να επεκταθεί στην προσέγγιση και άλλων μονοθεϊστικών θρησκειών και όχι μόνο. Τα ερωτήματα που καλούμαστε να διερευνήσουμε καταλαμβάνουν κεντρική θέση στις σύγχρονες συζητήσεις.

Ποια μπορεί και πρέπει να είναι η ηθική αποτίμηση της θρησκευτικής πίστης; Με ποια κριτήρια θα επιχειρηθεί; Πώς σχετίζεται η ηθική της αξία ή απαξία με τον έλλογο ή μη χαρακτήρα της; Με ποιόν τρόπο θα συνεκτιμήσουμε τον έλεγχο του επιστημικού περιεχομένου των πεποιθήσεων που υπαγορεύει η πίστη, και την αναγνώριση της βαρύνουσας υπαρξιακής σημασίας της; Τι επιτάσσει η ηθική που διέπει τα γνωσιακά μας ενεργήματα για την αποτίμηση συγκεκριμένων δοξικών καταστάσεων επιβαλλόμενων από θρησκευτικές αντιλήψεις και πώς αντιμετωπίζει την επίδραση θυμικών και βουλευτικών παραγόντων; Μπορούμε να κρίνουμε ηθικά τις επιστημικές αξιώσεις της πίστης και των πεποιθήσεων που τη συνοδεύουν, κατά περίπτωση, όπως πρέπει να κάνουμε για κάθε άλλη πεποίθηση; Και σε ποιο βαθμό είμαστε εν τέλει σε θέση να κατευθύνουμε το νου και την καρδιά μας στη σωστή αντιμετώπιση και στην υιοθέτηση όχι μόνο ενός πλέγματος δοξικών καταστάσεων αλλά και μιας συνολικής «αιρέσεως βίου» που συνδέεται με αυτές;

2.2. *Επιστημική δικαιολόγηση και ηθική αξιολόγηση των πεποιθήσεων*

Στο χώρο της γνωσιολογίας προέχει η αναγνώριση κριτηρίων για την εκτίμηση του κατά πόσον οι πεποιθήσεις ανταποκρίνονται στην επίτευξη των επιστημικών τους στόχων. Και στους στόχους αυτούς περιλαμβάνονται η προσέγγιση της αλήθειας και κατ'επέκταση η γνώση και η κατανόηση, καθώς και όσα συντελούν στην

αποτελεσματική επιδίωξή τους, όπως η ορθολογικότητα και η λογική συνέπεια, η σαφήνεια και η ακρίβεια της σκέψης. Τα προτεινόμενα κριτήρια οδηγούν στον καθορισμό μεθοδολογικών και άλλων αρχών για την ορθή διεξαγωγή της επιστημονικής έρευνας, μέσω της οποίας αποσκοπούμε στη διαμόρφωση αληθών πεποιθήσεων για την πραγματικότητα, αλλά και για την ενδεδειγμένη στάση απέναντι στην αποδοχή ή μη οποιασδήποτε πεποίθησης με αληθειακές αξιώσεις.⁶ Εδώ βέβαια, σύμφωνα με μια γνωσιολογική παράδοση που ανάγεται στην αρχαιότητα, υποτίθεται πως το έλλογο υποκείμενο δεν σχηματίζει πεποιθήσεις για τον κόσμο παθητικά, αλλά μπορεί να ασκήσει άμεσο ή έμμεσο έλεγχο στη σύλληψη προτασιακών περιεχομένων και να κρίνει τί θα πιστέψει και τί όχι πριν δώσει τη συγκατάθεσή του.⁷

Αντί για την αναφορά σε αρχές, τα τελευταία χρόνια, συχνά περιγράφονται αρετές, θεωρούμενες ως ικανότητες που φανερώνουν την *αξιόπιστη* λειτουργία των νοητικών μας μηχανισμών, όπως η αντίληψη, η μνήμη, η συλλογιστική σκέψη, αλλά και ως ποιότητες του χαρακτήρα που εκφράζουν την *υπεύθυνη* στάση ενός υποκειμένου κατά την υιοθέτηση των πεποιθήσεών του. Εδώ, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως τα δύο αυτά είδη αρετών αλληλοσυμπληρώνονται. Επισημαίνεται πως η εξαίρετη άσκηση βασικών ικανοτήτων του νου πρέπει να συνοδεύεται και από την καλλιέργεια αρεταϊκών ιδιοτήτων που τη διασφαλίζουν και την ενισχύουν, όπως

⁶ Η συζήτηση των σχετικών κριτηρίων συνδέεται άμεσα και με τη γενικότερη γνωσιολογική προβληματική της δικαιολόγησης των πεποιθήσεων. Σύμφωνα με τις κυριότερες θεωρίες οι οποίες έχουν προταθεί, η δικαιολόγηση αυτή στηρίζεται στη θεμελίωση των μη βασικών πεποιθήσεων σε βασικές, στην αμοιβαία συνοχή τους ή στη λειτουργία αξιόπιστων μηχανισμών απόκτησής τους. Για μια πρώτη κριτική της θεμελιοκρατικής ανάλυσης της δικαιολόγησης, βλ. μεταξύ άλλων, και Στέλιος Βιρβιδάκης, «Το πρόβλημα της θεμελίωσης της γνώσης. Μια σύγχρονη προσέγγιση», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση* 7 (1990): 107-132. Πρβλ. Μαρία Πουρνάρη, *Επιστημική δικαιολόγηση: Μια γνωσιοθεωρητική προσέγγιση*, Εκδόσεις νήσος, Αθήνα, 2013, όπου αναπτύσσεται η εναλλακτική αρετοκρατική αντιμετώπιση στην οποία αναφερόμαστε στη συνέχεια. (Βλ. και την επόμενη σημείωση).

⁷ Στα Νεώτερα Χρόνια χαρακτηριστικό παράδειγμα έμφασης στο ρόλο της ανθρώπινης βούλησης στις δοξικές και γνωστικές λειτουργίες του νου αποτελεί η ανάλυση του Ντεκάρτ, ο οποίος εξηγεί τα σφάλματα και τις πλάνες στην κρίση μας με αναφορά στην ελευθερία η οποία διέπει τα πνευματικά μας ενεργήματα και μας επιτρέπει να αποκλίνουμε από τους επιστημικούς μας στόχους. Βλ. *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, μτφρ. Ε. Βανταράκης, Εκδόσεις Εκκρεμές, Αθήνα, 2003, Τέταρτος Στοχασμός, σ. 128-143.

η περιέργεια και η φιλομάθεια, η συγκέντρωση και η προσοχή, τα ανοιχτό πνεύμα, η ορθή κρίση, η ετοιμότητα, κ.λπ.⁸

Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να παρατηρηθεί ότι η αξιολόγηση των πεποιθήσεων δεν περιορίζεται στο γνωσιολογικό επίπεδο, αλλά φαίνεται να υπεισέρχεται στον καθαυτό χώρο της ηθικής. Έτσι, διαπιστώνεται πως υπάρχουν λιγότερο ή περισσότερο στενές σχέσεις ανάμεσα στις καθαρά επιστημικές και στις ηθικές αρχές και αρετές.⁹ Η ηθική της πεποίθησης εγγράφεται σε μια ουσιαστικά ηθική θεματική. Και τούτο σημαίνει πως η υπεύθυνη υιοθέτηση αρχών, καθώς και η κατοχή αρετών, οι οποίες καθιστούν δυνατή την επιτυχή δικαιολόγηση των πεποιθήσεων, συμβάλλουν άμεσα ή έμμεσα στο *eu ζην* του υποκειμένου, αλλά και στην ορθή διαμόρφωση της στάσης του και στην επιτέλεση των καθηκόντων του απέναντι στους συνανθρώπους του.¹⁰ Γι' αυτό και η κριτική και η προσπάθεια αποφυγής επιστημικών σφαλμάτων ή διόρθωσης διαφόρων νοητικών ατελειών και ελάττωμάτων έχει ιδιαίτερη ηθική σημασία.

⁸ Η αξιολογική (*reliabilist*) ερμηνεία της αρετοκρατικής γνωσιολογίας διαφοροποιείται από την υπευθυνολογική (*responsibilist*) ακριβώς ανάλογα με το ποια από αυτές τις δύο έννοιες αρετών αναδεικνύουν. Μπορούμε να πούμε πως η πρώτη ακολουθεί μια εξωτερναλιστική προσέγγιση των παραγόντων δικαιολόγησης των πεποιθήσεων στο βαθμό που το υποκείμενο δε χρειάζεται να έχει επίγνωση της λειτουργίας τους, ενώ η δεύτερη συμμορφώνεται με την *ιντερναλιστική* απαίτηση το υποκείμενο να τους συλλαμβάνει συνειδητά, από το εσωτερικό του νου του.

⁹ Για τη διερεύνηση αυτών των σχέσεων, βλ. τις διαφορετικές αλλά συγκλίνουσες τοποθετήσεις που αναπτύσσονται στα Susan Haack, "The Ethics of Belief" Reconsidered", στο Matthias Steup (επιμ.), *Knowledge, Truth and Duty. Essays on Epistemic Justification, Responsibility and Virtue*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 2001, σ. 21-33, Michael DePaul και Linda Zagzebski, *Intellectual Virtues: Perspectives from Ethics and Epistemology*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 2003, Roger Pouivet, "Moral and Epistemic Virtues: A Thomistic and Analytical Perspective", *Forum Philosophicum* 15 (2010), σ. 1-15, Linda Zagzebski (2010), *Virtues of the Mind: An Inquiry into the nature of Virtue and the Ethical Foundation of Knowledge*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ και Νέα Υόρκη, 2010, Jason Baehr, *The Inquiring Mind: On Intellectual Virtues and Virtue Epistemology*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 2011, Stélios Virvidakis, "Sur les relations entre vertus éthiques et vertus épistémiques", 2016 (ανέκδοτη ομιλία στο Collège de France). Σε κάθε περίπτωση, η συζήτηση ξεκινά από το αριστοτελικό πρότυπο διανοητικών και ηθικών αρετών, οι οποίες περιγράφονται ως εξαιρετές προδιαθεσιακές ιδιοότητες των διαφορετικών μερών της ψυχής, και από την έμφαση στην οργανική σύνδεση των δύο ειδών αρετών στα *Ηθικά Νικομάχεια*.

¹⁰ Σχετικά με τις διαφορετικές συνιστώσες της έννοιας της ηθικής που χρησιμοποιείται εδώ, βλ. και Στέλιος Βιρβιδάκης, «Διαστάσεις και προοπτικές της σύγχρονης ηθικής φιλοσοφίας», στο Σταύρος Ζουμπουλάκης (επιμ.), *Η επιστροφή της ηθικής: Παλαιά και νέα ερωτήματα*, Αθήνα: Εκδόσεις Άρτος Ζωής, 2013, 405-437.

3. *Τεκμηριοκρατία και Φιντεϊσμός: Η πρόκληση του Κλίφορντ και η απάντηση του Τζαίμς*

3.1. Βασικό μέλημα των μεγάλων φιλοσόφων των Νεώτερων Χρόνων, των κυριότερων εκπροσώπων και της ρασιοναλιστικής και της εμπειριστικής παράδοσης, ήταν η δικαιολόγηση των πεποιθήσεων που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν για την ασφαλή θεμελίωση του οικοδομήματος της επιστημονικής γνώσης. Γι' αυτό και δε δίσταζαν να αντιπαρατεθούν σε διάφορες εκφάνσεις της θεολογικής αυθεντίας της εποχής τους και να υποβάλλουν σε κριτικό έλεγχο δογματικές θρησκευτικές αντιλήψεις, στις αιρετικές αλλά και στις ορθόδοξές τους εκδοχές. Έτσι, στη σκέψη του Ντεκάρτ και του Σπινόζα μπορούμε να αναζητήσουμε αρχές για την καθοδήγηση και τη βελτίωση της νοητικής μας δραστηριότητας,¹¹ ενώ στα έργα του Λοκ και του Χιούμ, θα διακρίνουμε την πρώτη διαμόρφωση μιας ιδιαίτερα απαιτητικής γνωσιολογικής προσέγγισης για τα κριτήρια αποτίμησης των επιστημικών αξιώσεων των πεποιθήσεων. Η προσέγγιση αυτή, λίγους αιώνες αργότερα, θα εμπνεύσει μια αυστηρή ηθική της πεποίθησης και θα αποτελέσει τη βάση για ποικίλες αμφισβητήσεις του επιστημικού κύρους της θρησκευτικής πίστης.

Πράγματι, στους φιλοσόφους κυρίως της εμπειριστικής παράδοσης ανιχνεύεται η αρχική σύλληψη της σχετικής φιλοσοφικής θέσης για την οποία έχει επικρατήσει ο τεχνικός όρος *τεκμηριοκρατία* (*evidentialism*), λόγω της έμφασης η οποία υποστηρίζεται πως πρέπει να αποδοθεί στην απαραίτητη χρήση επαρκών τεκμηρίων για τη δικαιολόγηση οποιασδήποτε πεποίθησης.¹² Τα τεκμήρια αυτά, στη συγκεκριμένη παράδοση, ανάγονται σε τελική ανάλυση σε στοιχειώδη εμπειρικά δεδομένα που θεωρείται πως θεμελιώνουν τους γνωστικούς μας ισχυρισμούς, αλλά, με μια ευρύτερη έννοια, η επιζητούμενη τεκμηρίωση μπορεί να περιλαμβάνει ενδείξεις και αποδεικτικές διαδικασίες που δεν ενδιαφερόμαστε να περιγράψουμε με αναφορά στην άμεση σύλληψη κάποιου ακατέργαστου αισθητηριακού υλικού.

¹¹ Βλ τους χαρακτηριστικούς τίτλους των κειμένων των δύο φιλοσόφων, René Descartes, *Κανόνες για τον κατευθυσμό της γνωστικής δύναμης*, μτφ. Θ. Πενολίδης, Εκδόσεις Κρατερός, Αθήνα, 2011 και Baruch Spinoza, *Πραγματεία για τη διόρθωση του νου*, μτφ. Β. Γρηγοροπούλου, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2012

¹² Ο όρος *evidence* που αποδίδουμε ως «τεκμήρια» (και ορισμένες φορές ως «ενδείξεις» ή «στοιχεία»), παραπέμπει και στη φαινομενολογική έννοια της προφάνειας ή ενάργειας (πρωτογενών περιοχομένων της συνείδησης). Για μια γενικότερη συζήτηση της τεκμηριοκρατίας, η οποία μπορεί να θεωρηθεί ως μια κυρίαρχη μορφή εμπειριστικής *θεμελιοκρατίας*, βλ. Earl Conee και Richard Feldman, *Evidentialism. Essays in Epistemology*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 2004.

Η τεκμηριοκρατική προσέγγιση παρουσιάζεται συνήθως ως υπαγορευόμενη από τις γενικότερες επιταγές του ορθού Λόγου και αντιπαράθεται στην άκριτη αποδοχή μιας δογματικής πίστης ή στην εμπιστοσύνη στις αυθαίρετες διαβεβαιώσεις της οποιασδήποτε υποτιθέμενης αυθεντίας.¹³ Στην καθαρή της μορφή, η στάση των αντιπάλων τους στο χώρο της φιλοσοφίας της θρησκείας χαρακτηρίζεται ως *φιντεϊσμός* (*fideism*), εφόσον εκφράζει την ανάγκη υιοθέτησης της πίστης και των πεποιθήσεων που αυτή συνεπάγεται, ανεξαρτήτως τεκμηρίων και ενδείξεων ή και ορθολογικών αποδείξεων. Υπάρχουν, βέβαια, λιγότερο και περισσότερο ισχυρές παραλλαγές αυτών των αντιτιθέμενων θεωρήσεων που πρέπει να μας απασχολήσουν.

3.2. Ο μαθηματικός και φιλόσοφος Ουίλλιαμ Κλίφορντ είναι εκείνος που το 1877, στο σύντομο άρθρο του “The Ethics of Belief”, διατύπωσε την κεντρική αρχή της τεκμηριοκρατίας, καθιστώντας την ακρογωνιαίο λίθο της ηθικής της πεποίθησης την οποία επεδίωκε να προβάλλει. Σύμφωνα με αυτήν, «είναι εσφαλμένο πάντοτε, παντού και για τον οποιονδήποτε, να πιστεύει οτιδήποτε χωρίς να υπάρχουν επαρκή τεκμήρια». ¹⁴ Με συγκεκριμένα παραδείγματα επιλόλαιων πράξεων ή παραλείψεων, οφειλόμενων σε αποφάσεις που παίρνονται συχνά χωρίς τη στήριξη των αναγκαίων τεκμηρίων για την εκτίμηση της κατάστασης, ο Κλίφορντ προσπαθεί να επιστήσει την προσοχή μας στις ενδεχόμενες καταστροφικές συνέπειες της αδιαφορίας για την ορθή δικαιολόγηση των πεποιθήσεών μας. Στο κείμενό του ξεκινά με την επισήμανση των κινδύνων από την υιοθέτηση ανεξέταστων ή ανεπαρκώς ελεγμένων πεποιθήσεων για να αναδείξει τη σημασία της επιστημικής υπευθυνότητας, που φανερώνει ηθική ακεραιότητα και εντιμότητα. Γι’ αυτό, μας καλεί να καταδικάσουμε την εκούσια ευπιστία και την επανάπαυση στις αυταπάτες μας ως σοβαρό ηθικό

¹³ Θα μπορούσαμε έτσι να χαρακτηρίσουμε τους τεκμηριοκράτες *ορθολογιστές* ή και *λογοκράτες*, παρολο που οι κατά κανόνα εμπειριστικές τους αντιλήψεις για την προέλευση της γνώσης και τη δικαιολόγηση των πεποιθήσεων τους διαφοροποιεί από τους φιλοσόφους οι οποίοι θεωρούν πως πηγή της γνώσης είναι ο λόγος ή ο νους. Για την αναφορά σε αυτή τη στενότερη σημασία είναι προτιμότερη η χρήση του όρου *ρασιοναλιστές*.

¹⁴ Βλ. William K. Clifford, “The ethics of belief”, στο T. Madigan, (επιμ.), *The ethics of belief and other essays*, Prometheus, Άμχερστ MA, 1999, σ. 70–96. Ανάλογη, αν και δε συνοδεύεται από την ίδια έμφαση στην ηθική σημασία της τεκμηριοκρατικής αρχής, είναι και η τοποθέτηση του βιολόγου Τόμας Χάξλεϋ, ο οποίος και χρησιμοποίησε πρώτος τον όρο «αγνωστικισμός»: «Είναι λάθος να λέει κανείς πως είναι βέβαιος για την αλήθεια μιας πρότασης, αν δεν μπορεί να υποδείξει τεκμήρια τα οποία δικαιολογούν λογικά αυτή την βεβαιότητα.» (*Thomas Henry Huxley: Agnosticism and Christianity and other Essays*, Prometheus Books, Άμχερστ, 1992)

ελάττωμα, ως απαράδεκτη παράβαση επιστημικού καθήκοντος απέναντι στον εαυτό μας και στους άλλους. Χρησιμοποιεί μάλιστα εκφράσεις όπως «αμάρτημα κατά της ανθρωπότητας» για να καταγγείλει την στάση εκείνων που αγνοούν εύλογες αμφισβητήσεις των απόψεών τους και προσπαθούν να αποφύγουν τον ορθολογικό έλεγχο καθιερωμένων αστήρικτων πεποιθήσεων.

Ο Κλίφορντ αναγνωρίζει βέβαια πως τα τεκμήρια τα οποία θα επικαλεστούμε αντλούνται κυρίως από την προγενέστερη εμπειρία μας και για να τα εμπιστευθούμε είμαστε αναγκασμένοι να βασιστούμε στην αναπόδεικτη παραδοχή της ομοιομορφίας της φύσης. Και από την εποχή του Χιουμ, οι εμπειριστές φιλόσοφοι κατανοούν την ανάγκη αντιμετώπισης του προβλήματος της *επαγωγής*, το οποίο θα μπορούσε να οδηγήσει σε σκεπτικιστικά συμπεράσματα για τη δυνατότητα ασφαλούς γνώσης της πραγματικότητας. Σε κάθε περίπτωση όμως, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του Κλίφορντ, η ηθική της πεποίθησης οφείλει να συμμορφώνεται με το πνεύμα των ορθολογικών αρχών που καθοδηγούν την επιστημονική έρευνα κατά τη μελέτη του φυσικού κόσμου και των ανθρώπινων κοινωνιών, χωρίς να απειλείται η επικράτηση κάποιου ακραίου σκεπτικισμού.¹⁵ Έτσι, για όποιον συμερίζεται αυτές τις αντιλήψεις, επιβάλλεται επιφυλακτική στάση απέναντι σε κάθε θρησκευτική διδασκαλία που παρουσιάζει ως αληθή την αποκάλυψη μιας υπερφυσικής αυθεντίας και απαιτεί δέσμευση στην πίστη χωρίς τον εξονυχιστικό έλεγχο των τεκμηριακών της ερεισμάτων. Η κατ'αρχάς αρνητική αντιμετώπιση κάθε τέτοιας διδασκαλίας υπαγορεύεται όχι μόνο από επιστημικούς, αλλά και από ηθικούς λόγους.

3.3. Ωστόσο, οι κεντρικές θέσεις του “The Ethics of Belief” δεν πείθουν όσους θεωρούν πως η θρησκευτική πίστη, από τη φύση της, δε μπορεί και δεν πρέπει να υπόκειται στους γνωσιολογικούς περιορισμούς που επιτάσσει η τεκμηριοκρατική παράδοση. Στο έργο του *Η βούληση πίστης (The Will to Believe)* που κυκλοφόρησε το 1897,¹⁶ ο Ουίλλιαμ Τζαίμς υπερασπίζεται μια πολύ διαφορετική προσέγγιση, η

---

¹⁵ Στο ίδιο.

¹⁶ William James, *Η βούληση πίστης*, μτφρ. Γ. Καρανικόλας, επιμ. Φ. Παιονίδης, Εκδόσεις PRINTA, Αθήνα, 2002. Έχουν εκφραστεί αντιρρήσεις για την ελληνική απόδοση του όρου “Will”, αλλά και των “volonté” και “Wille”, τους οποίους χρησιμοποιούν οι φιλόσοφοι των Νεώτερων Χρόνων, ως «βούληση». Όπως έχει παρατηρήσει ο φίλος και συνάδελφος Θάνος Λίποβατς, θα ήταν ίσως προτιμότερη η χρήση του «θέληση» για να αναδειχθούν οι διαφορές της νεωτερικής – μεταχριστιανικής- έννοιας από την ασθενέστερη αρχαιοελληνική έννοια της βούλησης. Έτσι, θα έπρεπε να κάνουμε λόγο για «θέληση για πίστη». Παρ’όλα αυτά, εδώ επέλεξα να διατηρήσω στα

οποία υποδεικνύει τρόπους ευθείας αντίκρουσης αυτών των θέσεων, αναπτύσσοντας μια «συνηγορία υπέρ του δικαιώματός μας να υιοθετούμε μια στάση πίστης σε θρησκευτικά ζητήματα, μολονότι το λογικό μέρος του νου μας μπορεί να μην έχει ακόμη υποκύψει».¹⁷

Κατά τον Τζαίημς, εφόσον οι επιλογές ανάμεσα σε υποθέσεις, όπου καλούμαστε να αποφασίσουμε αν πρέπει να τις δεχτούμε ή όχι, είναι *ζωντανές, επιβεβλημένες και βαρυσήμαντες* για τη ζωή μας, αντίθετα με όσα υποστηρίζει ο Κλίφορντ, η αποδοχή της πίστης είναι θεμιτή, ακόμη και αν δεν διαθέτουμε επαρκή τεκμήρια. Όταν πρόκειται για τέτοια υπαρξιακά ζητήματα, είναι ηθικά σωστό να διακινδυνεύσουμε να σφάλουμε, αντί να παραμένουμε προσκολλημένοι σε σκεπτικιστικές αμφιβολίες και επιφυλάξεις.¹⁸ Εδώ, καλούμαστε να εμπιστευθούμε ορισμένες εμφορούμενες από πάθος τάσεις και επιθυμίες μας, τους «λόγους της καρδιάς», τους οποίους σύμφωνα με την έκφραση του Πασκάλ ο Λόγος δεν γνωρίζει.¹⁹ Όπως διατυπώνει τη θέση του ο Τζαίημς,

Η εμφορούμενη από πάθος φύση μας όχι μόνο νομιμοποιείται αλλά και επιβάλλεται να επιλέγει μεταξύ υποθέσεων κάθε φορά που ανακύπτει μια γνήσια επιλογή, για την οποία είναι εκ φύσεως αδύνατο να αποφασίσουμε με νοητικές διαδικασίες. Αυτό συμβαίνει γιατί το να πούμε, υπό αυτές «μην αποφασίζεις, αλλά άσε το ερώτημα ανοικτό», αποτελεί και αυτό παρακινούμενη από πάθος απόφαση, όπως ακριβώς και το να αποφασίσουμε θετικά ή αρνητικά, και ενέχει τον ίδιο κίνδυνο να μας διαφύγει η αλήθεια.²⁰

Οι τεκμηριοκράτες εμμένουν δογματικά στις δικές τους κοσμοθεωρητικές δεσμεύσεις, για τις οποίες και εκείνοι δεν έχουν επαρκή αποδεικτικά στοιχεία, και γ'αυτό δεν είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν τη θρησκευτική πίστη ως ζώσα, γνήσια επιλογή. Όμως, μπορεί να θεωρηθεί πως και η δική τους εμμονή σε ορθολογικές

περισσότερα σημεία την απόδοση η οποία έχει επικρατήσει και που απαντά και στη μετάφραση του τίτλου του βιβλίου του Τζαίημς για τη λέξη και τα παράγωγά της.

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 23. Για τη γενικότερη στάση του Τζαίημς απέναντι στη θρησκεία, πρβλ. και Ουίλλιαμ Τζαίημς, *Πραγματισμός*, μτφρ. Χ. Σταματέλος, Εκδόσεις Εκκρεμές, Αθήνα, σ. 257-82 και του ιδίου, *Οι παραλλαγές της θρησκευτικής εμπειρίας*, Εκδόσεις Printa, Αθήνα, 1999.

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 25-28 κεζ.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 39-41. Στην ελληνική μετάφραση το επίθετο “passional” που χρησιμοποιεί ο Τζαίημς αποδίδεται ως «εμπαθείς». Για να αποφύγω οποιαδήποτε σύγχυση με τη σημερινή έννοια της λέξης, χρησιμοποίησα το «εμφορούμενες από πάθος» και το «παρακινούμενες από πάθος». Απλούστερη εναλλακτική μετάφραση θα ήταν και το «χαρακτηριζόμενες από πάθος».

²⁰ Στο ίδιο, σ. 43 (με διορθώσεις).

αρχές παρακινείται από πάθος. Εφόσον αποδέχονται τις αφετηριακές τους προκείμενες – που επιβάλλουν τη σύνδεση κάθε αποδεκτού τεκμηρίου με την αμιγώς φυσιοκρατική τους προσέγγιση- παρά την απουσία οποιασδήποτε ανεξάρτητης επαρκούς δικαιολόγησης, θα μπορούσαν να κατηγορηθούν για αυτοαναίρεση. Σε τελική ανάλυση, εκείνο το οποίο ισχυρίζονται πως επιβάλλεται ως προφανές και προϋποτίθεται ως απαίτηση της ηθικής της πεποίθησης, «δεν θεμελιώνεται πουθενά αλλού, παρεκτός στη δική τους φυσική επιθυμία να αποκλείσουν όλα τα στοιχεία, τα οποία αυτοί ως επαγγελματίες λογοκράτες, βρίσκουν παντελώς άχρηστα».²¹

Η επιχειρηματολογία του Τζαίμς πως δεν πρέπει να διστάζουμε, όπου είναι αναγκαίο, να ακολουθούμε την παρακίνηση της βούλησης, χωρίς τη διασφάλιση ορθολογικών εγγυήσεων, μπορεί να πείθει ότι για ορισμένες καίριες αποφάσεις, όπως οι σχετικές με τη νοσηματοδότηση της ζωής μας μέσω της θρησκευτικής πίστης, οφείλουμε να αγνοήσουμε τα αυστηρά κριτήρια που επικαλείται η τεκμηριοκρατική θεώρηση. Ίσως όμως να μην είμαστε διατεθειμένοι να εγκαταλείψουμε πλήρως το αίτημα του ελέγχου αυτής της πίστης, καθώς και των επιμέρους πεποιθήσεων που τη συνοδεύουν, από τις λογικές μας δυνάμεις. Με άλλα λόγια, πρέπει να αναρωτηθούμε κατά πόσον η εύστοχη εν πολλοίς κριτική στις απόψεις του Κλίφορντ καταδεικνύει και την ορθότητα της επιλογής μιας ακραιφνούς φιντεϊστικής στάσης σε όλες τις περιστάσεις.

4. Η ηθική της πίστης και η διαλεκτική θρησκευτικής πίστης και Λόγου

Στο χώρο της φιλοσοφίας της θρησκείας και της χριστιανικής παράδοσης της φιλοσοφικής θεολογίας,²² συναντούμε ποικίλες παραλλαγές τοποθετήσεων σχετικών με τις σχέσεις πίστης και ορθού Λόγου που φαίνεται να προαναγγέλλουν άμεσα ή έμμεσα τις θέσεις των Κλίφορντ και Τζαίμς. Και, παρόλο που η τεκμηριοκρατική ηθική της πεποίθησης συνδέεται κυρίως με αθεϊστικές και αγνωστικιστικές τάσεις,²³

²¹ Στο ίδιο, σ. 41.

²² Για τη διάκριση μεταξύ φιλοσοφίας της θρησκείας και φιλοσοφικής θεολογίας, βλ. την «Εισαγωγή» στο Στέλιος Βιρβιδάκης και Μιχάλης Φιλίππου (επιμ.), *Επιχειρήματα για την ύπαρξη του Θεού και άλλα δοκίμια αναλυτικής φιλοσοφίας της θρησκείας*, Εκδόσεις Άρτος Ζωής, Αθήνα, 2018, σ. 16-17 κεξ.

²³ Προδρομικές μορφές της σύγχρονης τεκμηριοκρατίας, ανιχνεύονται στη θεμελιοκρατική και εμπειριστική σκέψη των Λοκ και Χιουμ, αλλά αντιθρησκευτική διάθεση χαρακτηρίζει μόνο τον

εμπνέει συχνά και προσπάθειες αποσαφήνισης ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, και υπεράσπισης της θρησκευτικής πίστης, με ορθολογικά επιχειρήματα τα οποία επικαλούνται τεκμήρια, ενδείξεις ή και αποδείξεις. Η χρήση του Λόγου μπορεί έτσι να κρίνεται θεμιτή κατά την αναζήτηση ερεισμάτων για τη διερεύνηση και τη δικαιολόγηση της βασικής πεποίθησης πως υπάρχει Θεός. Σύμφωνα με μια ευρέως διαδεδομένη προσέγγιση που ανάγεται στο έργο Πατέρων και στοχαστών της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και όχι μόνο, στους οποίους συγκαταλέγονται ο Ανσελμος του Καντέρμπουρυ και ο Θωμάς Ακινάτης, η φυσική θεολογία παρέχει συλλογιστικούς δρόμους που οδηγούν στη στήριξη αυτής της πεποίθησης, ενώ ως εξ Αποκαλύψεως αλήθειες μας παρουσιάζονται όσα μπορούμε να γνωρίσουμε για την τριαδική φύση του Θεού.²⁴ Αλλά και φιλοσοφοί όπως ο Καντ, οι οποίοι αμφισβητούν το κύρος και την ισχύ των παραδοσιακών θεωρητικών επιχειρημάτων για την απόδειξη της ύπαρξης του Θεού και αναπτύσσουν τα αιτήματα μιας «ηθικοθεολογίας» με πρακτικό προσανατολισμό, τονίζουν τον έλλογο χαρακτήρα της πίστης και των ελπίδων που την ακολουθούν. Υπ'αυτή την έννοια συμμορφώνονται με τις επιταγές μιας ευρύτερης ηθικής της πεποίθησης. Βέβαια, είναι πολύ αμφίβολο αν δεσμεύονται στην πλήρη αποδοχή και στην κυριολεκτική ερμηνεία αντίστοιχων μεταφυσικών πεποιθήσεων με οντολογικό περιεχόμενο.²⁵

Στους αντίποδες της γενικής αντίληψης για τη συμπληρωματικότητα των ενεργημάτων της πίστης και της λειτουργίας του Λόγου, βρίσκονται λιγότερο ή περισσότερο ακραίες εκδοχές φιντεϊσμού. Για όσους τις υποστηρίζουν, η πίστη δεν

τελευταίο. Και, όπως παρατηρήσαμε ήδη, η νεωτερική ηθική της πεποίθησης διαμορφώνεται και μέσα από το έργο ρασιοναλιστών (και θειστών, σύμφωνα με την κυρίαρχη εμπειρία), όπως ο Ντεκάρτ. (Βλ. παραπάνω σημ.11)

²⁴ Πρόκειται για την παράδοση της πίστης που επιζητεί την κατανόηση δια του Λόγου, (“fides quaerens intellectum”, κατά τη γνωστή φράση του Ανσελμου), η οποία ενθαρρύνει την ανάπτυξη φιλοσοφικής επιχειρηματολογίας. Για μια παρουσίαση νέων εκδοχών των κλασικών σχετικών επιχειρημάτων, βλ., μεταξύ άλλων, Μιχάλης Φιλίππου, «Αναλυτικά επιχειρήματα για την ύπαρξη του Θεού», στο Βιρβιδάκης και Φιλίππου, *Αναλυτικά επιχειρήματα για την ύπαρξη του Θεού και άλλα δοκίμια αναλυτικής φιλοσοφίας της θρησκείας*, ό.π., σ. 90 – 318 και για τις σχέσεις μεταξύ Λόγου και πίστης, Σταύρος Ζουμπουλάκης (επιμ.), *Ο Θεός της Βίβλου και ο Θεός των φιλοσόφων*, Εκδόσεις Άρτος Ζωής, Αθήνα, 2012.

²⁵ Για την ηθικοθεολογία του Καντ και για την ηθική επιχειρηματολογία για την ύπαρξη του Θεού, ως αίτημα του καθαρού πρακτικού Λόγου, βλ. τις σχετικές τοποθετήσεις του στην *Κριτική του καθαρού Λόγου*, μτφρ. Μ. Δημητρακόπουλος, Αθήνα, 1999, Α631/Β659 - Α641/Β669, Α814/Β42-Α819/Β847, την *Κριτική του πρακτικού Λόγου*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2004, σ. 164-205, καθώς και το *Η θρησκεία μέσα στα όρια του Λόγου και μόνο*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2007.

είναι απλώς ανεξάρτητη από τον Λόγο, αλλά, ως βίωμα, μάλλον εκφράζει αντιπαλότητα ή εχθρότητα προς τις επιταγές του. Η αναγνώριση οποιασδήποτε ανάγκης προσφυγής σε επαρκή τεκμήρια και αποδείξεις, θεωρείται πως μπορεί να την υπονομεύσει ή να νοθεύσει την ποιότητά της ως πάθους. Ο Τερτυλλιανός, ο Μπλαιζ Πασκάλ, ο Σαίρεν Κίρκεγκωρ, αλλά, σύμφωνα με μια ορισμένη ερμηνεία, και ο Λούντβιχ Βιτγκενστάιν, φαίνεται να προβάλλουν φιντεϊστικές τοποθετήσεις τέτοιας μορφής.²⁶

Σε κάθε περίπτωση, η αντιπαράθεση για τις σχέσεις πίστης και Λόγου που προσπαθήσαμε να συνοψίσουμε οδηγεί, τις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, στη διαμόρφωση φιλοσοφικών επιλογών που προσδιορίζουν ακριβέστερα και συμπληρώνουν τις παραδοσιακές θέσεις και στάσεις. Ανάμεσα στους χριστιανούς φιλοσόφους που δε διστάζουν να επικαλεστούν τεκμηριοκρατικές αρχές στήριξης της πίστης τους και των πεποιθήσεων που η συνοδεύουν αξίζει να αναφερθεί ο Ρίτσαρντ Σουίνπερν, ο οποίος είναι γνωστός για την επεξεργασία ενός περίτεχνου συσσωρευτικού επιχειρήματος για την ύπαρξη του Θεού, βασισμένου στη θεωρία πιθανότητας και σε επιμέρους επαγωγικές συναγωγές σε εξηγήσεις παρατηρησιακών δεδομένων του φυσικού κόσμου και της ανθρώπινης παρουσίας μέσα σ' αυτόν.²⁷ Ο Σουίνπερν, θεωρεί πως η πίστη οπωσδήποτε περιλαμβάνει και εμπιστοσύνη στην θεϊκό Λόγο, αλλά προσπαθεί να δείξει πως ξεκινώντας κανείς από μια μάλλον ασθενή πεποίθηση για την υπεροχή της αλήθειας ενός συγκεκριμένου δόγματος μπορεί να την ενισχύσει και να την διευρύνει στο δρόμο μιας θρησκευτικής αναζήτησης που επικουρείται από την ορθολογική πιθανοκρατική σκέψη.²⁸ Η

²⁶ Εδώ, πρέπει να σημειωθεί πως εναλλακτικές προσεκτικές αναγνώσεις των έργων ορισμένων από αυτούς τους στοχαστές υποδεικνύουν την ύπαρξη στοιχείων που διαψεύδουν την εικόνα ενός συνεπούς και ακραίου φιντεϊσμού. Το «στοίχημα» για την ύπαρξη του Θεού το οποίο προτείνει ο Πασκάλ σε όσους αμφιβάλουν γ' αυτήν, αλλά και η εκτενής αναφορά του στην ιστορική σημασία των προφητειών και άλλων βιβλικών τεκμηρίων για απολογητικούς σκοπούς, φανερώνει την διατήρηση μιας ισχυρής ορθολογιστικής διάστασης στις *Σκέψεις* του. Αλλά και η ιδιαίτερη αντιμετώπιση της θρησκείας από τον Βιτγκενστάιν στο πλαίσιο της φιλοσοφίας του δεν επιτρέπει την εύκολη υπαγωγή του σε φιντεϊστικά πρότυπα. Βλ. σχετικά και Μιλτιάδης Θεοδοσίου, «Οι απόψεις του Βιτγκενστάιν για τη θρησκευτική πίστη», στο Βιρβιδάκης και Φιλίππου, *Επιχειρήματα για την ύπαρξη του Θεού*, ό.π., σ. 39-89.

²⁷ Βλ. την κριτική παρουσίαση της επιχειρηματολογίας του Σουίνπερν, στο Φιλίππου, «Αναλυτικά επιχειρήματα για την ύπαρξη του Θεού», ό.π., 224-246 και 300-318.

²⁸ Βλ. τις θέσεις του Σουίνπερν, ο οποίος παραπέμπει συχνά και σε τοποθετήσεις και επιχειρήματα του Θωμά Ακινάτη, στο τελευταίο έργο της τριλογίας του, *The Coherence of Theism, The Existence of God* και *Faith and Reason* (Clarendon Press, Οξφόρδη, 1977, 1979, 1981, νέες εκδόσεις 2016, 2004, 2005). Παρόλο που ο Σουίνπερν, εγκαταλείποντας την Αγγλικανική Εκκλησία, έχει μεταστραφεί

σημασία την οποία αποδίδει σε αυτή την σκέψη φαίνεται από τη σαφή του διαβεβαίωση πως,

Αν συμπεράινα ότι η ύπαρξη του Θεού είναι κάπως πιθανότερη από την ανυπαρξία του, πιθανότατα θα συνέχιζα να πιστεύω σε αυτόν. Αν όμως συμπεράινα ότι πιθανότατα δεν υπάρχει, τότε κατά πάσα πιθανότητα θα εγκατέλειπα και τη θρησκεία.²⁹

Ωστόσο, ακόμη και αν θεωρούμε αξιόπαινη τη συγκεκριμένη προσπάθεια ανάπτυξης ορθολογικής επιχειρηματολογίας για τη στήριξη του θεισμού, η μελέτη της αναπτυσσόμενης συλλογιστικής, αποκαλύπτει την αδυναμία της να συμβιβάσει με ικανοποιητικό τρόπο το λογοκρατικό εμπειριστικό πλαίσιο στο οποίο φαίνεται να εντάσσεται κατ' αρχήν, με ένα σύνολο από δογματικές μεταφυσικές παραδοχές, την αλήθεια των οποίων φιλοδοξεί να καταδείξει ως πιθανή. Η αθειστική εκδοχή της τεκμηριοκρατίας μάλλον υπερέχει ως προς την συνοχή μεταξύ των επιστημικών της κριτηρίων και του φυσιοκρατικού κοσμοειδώλου από το οποίο εμπνέεται.

Μια εναλλακτική κατεύθυνση υπεράσπισης της χριστιανικής πίστης, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί ως «τρίτος δρόμος» μεταξύ τεκμηριοκρατίας και φιντεϊσμού, υποδεικνύεται από τους εκπροσώπους του φιλοσοφικού ρεύματος της Μεταρρυθμισμένης Γνωσιολογίας, ανάμεσα στους οποίους συμπεριλαμβάνονται ο Άλβιν Πλάντινγκα, ο Ουίλλιαμ Άλστον και ο Νίκολας Ουόλτερστορφ. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη γνωσιολογική προσέγγιση, οι κεντρικές πεποιθήσεις της θρησκευτικής πίστης, και ειδικότερα η πεποίθηση για την ύπαρξη του Θεού, μπορούν να θεωρηθούν ως *καταλλήλως βασικές*: με άλλα λόγια, δε χρειάζεται να συναχθούν από άλλες προφανέστερες, οι οποίες θα έπρεπε να αναζητηθούν ανάμεσα στις άμεσα στηριζόμενες στην αισθητηριακή εμπειρία. Η υιοθέτησή τους είναι καθ' όλα ορθολογική, όσο και εκείνων που παρέχονται από γνωστικές ικανότητες όπως η αντίληψη, η μνήμη και οι λογικές μας δυνάμεις, χωρίς να προκύπτουν από κάποιες στοιχειωδέστερες. Η παρουσία τους στη σκέψη μας μπορεί να εξηγηθεί από τον

στην Ορθοδοξία, εν τούτοις δεν απομακρύνθηκε από την λογοκρατική φιλοσοφική του προσέγγιση και δεν ασχολήθηκε σχεδόν καθόλου με την μυστική, αποφατική θεολογία, η οποία συνδέεται κατ'εξοχήν με την Ορθόδοξη παράδοση.

²⁹ Ρίτσαρντ Σουίμπερν, Συνέντευξη στον Στέλιο Βιρβιδάκη, *Cogito* 4 (Φεβρουάριος 2006), σ. 86-89, 89.

μηχανισμό μιας *αίσθησης θεότητας* (*sensus divinitatis*), με την οποία μας έχει προικίσει ο Δημιουργός, εγγυητής και της αλήθειάς τους.³⁰

Έτσι, προτείνεται η εγκατάλειψη της κλασικής εμπειριστικής θεμελιοκρατίας και της τεκμηριοκρατίας, εφόσον η τελευταία ακολουθεί την πρώτη. Ωστόσο, θα ήταν μάλλον ορθότερο να πούμε πως έχουμε να κάνουμε με κάποια διευρυμένη έννοια θεμελίωσης. Όπως παρατηρεί ο Τζων Μπίσοπ, πρόκειται για μια επέκταση της ορθολογικής, εμπειριστικής τεκμηριωτικής πρακτικής ώστε να συμπεριλαμβάνει, ως βασικές και αξιόπιστες, επιπρόσθετες πεποιθήσεις, εκτός από εκείνες τις οποίες φιλόσοφοι όπως ο Λοκ και ο Χιουμ αναγνώριζαν ως θεμελιακές.³¹ Βέβαια, ακόμη και αν αναγνωριστεί ο ορθολογικός χαρακτήρας αυτής της προσπάθειας δικαιολόγησης της πίστης μπορεί να προβληθούν ενστάσεις για τη χρήση της έκφρασης «ευρεία τεκμηριοκρατία» από τον Μπίσοπ, επειδή η εγγύηση την οποία επικαλείται ο Πλάντινγκα νοείται *εξτερναλιστικά*, δηλαδή το υποκείμενο που υιοθετεί τις επίμαχες πεποιθήσεις δεν έχει γνωστική πρόσβαση στον μηχανισμό απόκτησης και τους παράγοντες εγγύησής τους.³² Αντίθετα, η έννοια της προφάνειας των τεκμηρίων συνήθως συνδέεται με μια *ιντερναλιστική* σύλληψη των δοξικών καταστάσεων του νου και της δικαιολόγησής τους.

Σοβαρότερες επιφυλάξεις για τη Μεταρρυθμισμένη Γνωσιολογία ανακύπτουν από το γεγονός πως δεν υφίσταται κάποιο ανεξάρτητο ορθολογικό έρεισμα για την πειστικότητα των *ίδιων των πεποιθήσεων* που θεωρούνται ως καταλλήλως βασικές, εφόσον κανείς αμφιβάλει σοβαρά για αυτές και δεν είναι ήδη διατεθειμένος να πιστέψει ότι υπάρχει ο Θεός από τον οποίο πρέπει να διασφαλίζεται η φερεγγυότητά τους. Και ο Πλάντινγκα αναγνωρίζει πως οι πεποιθήσεις αυτές είναι τελικά

³⁰ Βλ. τη συλλογή κειμένων στο Alvin Plantinga και Nicholas Wolterstorff (επιμ.), *Faith and Rationality: Reason and Belief in God*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 1983, William Alston, *Perceiving God: The Epistemology of Religious Experience*, Cornell University Press, Ithaca και Λονδίνο, 1991, και Alvin Plantinga, *Warranted Christian Belief*, Oxford University Press, 2000. Για μια κριτική παρουσίαση και συζήτηση αυτών των θέσεων, ιδιαίτερα των Πλάντινγκα και Άλστον, βλ. Πέγκυ Βουτσινά και Μιχάλης Φιλίππου, «Μεταρρυθμισμένη γνωσιολογία: Η φιλοσοφία και η θεολογία της», στο Βιρβιδάκης και Φιλίππου, *Επιχειρήματα για την ύπαρξη του Θεού και άλλα δοκίμια αναλυτικής φιλοσοφίας της θρησκείας*, ό.π., σ. 319-69.

³¹ Βλ. John Bishop, *Believing by Faith: An Essay in the Epistemology and Ethics of Religious Belief*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 2007, σ. 86-7, σημ.

³² Βλ. Βουτσινά και Φιλίππου, «Μεταρρυθμισμένη Γνωσιολογία: Η φιλοσοφία και η θεολογία της», ό.π. 348-9 κεξ.

δικαιολογημένες, μόνο εάν όντως αληθεύει το ότι ο Θεός υπάρχει. Η αναπόδεικτη όμως αποδοχή της υποτιθέμενης εξτερναλιστικής εγγύησης της αίσθησης της θεότητας θα συνιστούσε λήψη του ζητούμενου. Οπότε, για να αποφευχθεί η κυκλικότητα στην ανάπτυξη της σχετικής επιχειρηματολογίας, ίσως απαιτείται η επιστροφή σε μια φιντεϊστική δέσμευση, ακόμη και αν αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο μιας αναλυτικής φιλοσοφικής συνηγορίας υπέρ της ορθολογικότητας της θρησκευτικής πίστης που δεν παρουσιάζεται σαν κάποιο «άλμα στο σκοτάδι».³³ Σε κάθε περίπτωση, συνειδητοποιούμε πως χρειάζεται να εξετάσουμε λεπτομέρεστερα τις ηθικές υποδηλώσεις του φιντεϊσμού στις διάφορες παραλλαγές του.

5. Σε αναζήτηση ενός πειστικού μετριοπαθούς φιντεϊσμού

Είναι γενικά παραδεκτό πως τα παραδοσιακά επιχειρήματα για τη στήριξη του θεϊσμού που έχουν αναπτυχθεί από θεολόγους και φιλοσόφους από την εποχή του Μεσαίωνα και στη διάρκεια των Νεώτερων Χρόνων, και οι σύγχρονες προσπάθειες ανασυγκρότησης και συμπλήρωσής τους δεν καταλήγουν σε ασφαλή συμπεράσματα. Θα ήταν πολύ δύσκολο τέτοια επιχειρήματα να μεταστρέψουν στην πίστη, κάποιον που ενστερνίζεται τις βασικές παραδοχές του ευρέως διαδεδομένου στις δυτικές κοινωνίες υλιστικού φυσιοκρατικού κοσμοειδώλου της εποχής μας. Ενδεχομένως παρέχουν ικανοποιητική διασάφηση και εκ των υστέρων δικαιολόγηση των επίμαχων θεϊστικών πεποιθήσεων, σε πιστούς που τις έχουν ήδη υιοθετήσει.³⁴ Άλλωστε, και η μελέτη της ιστορίας της φιλοσοφίας της θρησκείας, φαίνεται να επιβεβαιώνει την αίσθηση πως, ακόμη και αν η πίστη που επιζητά τη διανοητική κατανόηση (*fides quaerens intellectum*) μπορεί να ολοκληρώσει με επιτυχία το ορθολογικό εγχείρημά της, δεν ισχύει το αντίστροφο, για τη διάνοια η οποία επιδιώκει να οδηγηθεί από την αμφιβολία στην πίστη (*intellectus quaerens fidem*). Είναι πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατο να πιστέψει κανείς πως υπάρχει ο Θεός της

³³ Στο ίδιο, και Bishop, *Believing by Faith*, ό.π. 96-8.

³⁴ Όπως γράφει ο Μιχάλης Φιλίππου, «Αποκάλυψη και λατρευτική συμμετοχή συνιστούν εναλλακτικούς και πιο σίγουρους δρόμους προς τη θρησκευτική πίστη, για την οποία ο φιλοσοφικός λόγος μπορεί να αποτελέσει μόνο συμπληρωματικό έρεισμα». «Αναλυτικά επιχειρήματα για την ύπαρξη του Θεού», ό.π., σ. 290.

Βίβλου, αλλά και να αποφασίσει να μετάσχει σε μια θρησκευτική μορφή ζωής, μόνο επειδή πείθεται από κάποια φιλοσοφικά επιχειρήματα.³⁵

Από την άλλη πλευρά, παρά τη μεγάλη απήχηση της πρόσφατης πολεμικής κατά της θρησκευτικής πίστης από τους εκφραστές ενός νέου αθεϊστικού ρεύματος, στο επίπεδο του φιλοσοφικού στοχασμού δεν αναδεικνύεται κάποιος πρωτότυπος και ακαταμάχητος λόγος που να συνεπάγεται τον κλονισμό των βαθύτερων ερεισμάτων των πεποιθήσεων των πιστών. Θα μπορούσε, σε τελική ανάλυση, να διαπιστωθεί «ισοσθένεια» εν πολλοίς παραδοσιακών λόγων, οι οποίοι χρησιμοποιούνται, σε νέες διατυπώσεις, υπέρ και κατά των αντιπαρατιθέμενων κοσμοειδώλων.³⁶

Σε ισοσθένεια λόγων θα μπορούσε ενδεχομένως να αποδοθεί και η αδυναμία μας να αποφανθούμε για την κατίσχυση των επιχειρημάτων υπέρ των γνωσιολογικών επιφυλάξεων απέναντι στις πεποιθήσεις τις οποίες υπαγορεύει η θρησκευτική πίστη, ή, αντίθετα, για την επικράτηση εκείνων που συνηγορούν υπέρ της υπαρξιακής δέσμευσης σε μια τέτοια πίστη και της συνακόλουθης αποδοχής των κατά τα άλλα αστήρικτων δογματικών πεποιθήσεων μέσω αυτής της δέσμευσης.³⁷ Πρόκειται για δύο ασύμμετρες αφετηριακές στάσεις, που δεν εκφράζουν απλώς αντίθετες αντιλήψεις του επιστημικού ήθους, αλλά αντανακλούν και υπόρρητες παραδοχές για την αξία και το πιθανό κόστος της προτεινόμενης δοξικής διακινδύνευσης και για το μεταφυσικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται και ερμηνεύεται η ανθρώπινη ύπαρξη.

Σε αυτό το σημείο, μπορούμε να αναλογιστούμε και πάλι τα ελαττώματα της αυστηρής τεκμηριοκρατικής ηθικής της πεποίθησης. Η ηθική αυτή, την οποία συνοψίζει ο Κλίφορντ, επιβάλλοντας αρχές αυτοπεριορισμού της νοητικής μας δραστηριότητας, παραγνωρίζει τις απαιτήσεις του βουλευτικού και του θυμικού μέρους της ανθρώπινης ψυχής και περιορίζει την εξερεύνηση των δυνατοτήτων της

³⁵ Βλ. και τις σχετικές αναλύσεις στο Jacques Bouveresse, *Peut-on ne pas croire? Agone*, Μασσαλία, 2007

³⁶ Για μια πρώτη αναφορά στις αδυναμίες και στα προβλήματα της σκέψης του νέων αθεϊστών, βλ. Στέλιος Βιρβιδάκης, «Εκφάνσεις του σύγχρονου αθεϊσμού και ο αντίλογος της πνευματικότητας», *Σύναξη*, τεύχος 112, (Οκτώβριος – Δεκέμβριος 2009), σ. 70-82 και Ντέιβιντ Μπέντλεϋ Χαρτ, *Οι ανταπάτες των αθεϊστών. Η χριστιανική επανάσταση και οι σύγχρονοι εχθροί της*. Επίμετρο Σ. Ζουμπουλάκης, Εκδόσεις Εν πλω, Αθήνα, 2017.

³⁷ Βλ. Bishop, *Believing by faith*, ό.π., 206-7 κεξ.

πίστης, αποκλείοντας έτσι μια σημαντική οδό νοηματοδότησης του βίου. Ταυτόχρονα, κατανοούμε πως είναι αναγκαίος ο έλεγχος ορισμένων ακραίων εκφάνσεων της φιντεϊστικής θέλησης για πίστη, την οποία υπερασπίζεται ο Τζαϊνς. Η απροϋπόθετη ενθάρρυνση του νου να υποταχθεί στους «λόγους της καρδιάς» και να τολμήσει, όχι μόνο να υπερβεί τα ανεπαρκή για την έλλογη πίστη διαθέσιμα τεκμήρια, τις εμπειρικές ενδείξεις και τις ατελέσφορες θεωρητικές αποδείξεις, αλλά και να απορρίψει την ετυμηγορία τους, όταν αυτή είναι αρνητική για την πίστη, είναι πολύ πιθανό να μας απομακρύνει από την πραγματικότητα και να μας παγιδεύσει σε αυταπάτες και ψευδαισθήσεις.³⁸ Έτσι, νιώθουμε την ανάγκη να αναζητήσουμε μια ενδιάμεση αναστοχαστική αντίληψη, η οποία, θα μας απέτρεπε αφενός, από την καθήλωση στον διαρκή σκεπτικιστικό δισταγμό λόγω ελλείψεως τεκμηρίων, αφετέρου, δεν θα μας παρωθούσε σε κάποιο παράλογο άλμα πίστης που θα περιφρονούσε τελείως τις οποιεσδήποτε ενδείξεις και θα συναρτούσε τη δικαιολόγηση κάποιων πεποιθήσεων μόνο από την ποιότητα του πάθους το οποίο μας παρακινεί να τις δεχτούμε ως αληθείς ή έστω πιθανές.³⁹

Σε αυτή την κατεύθυνση εγγράφεται η ενδιαφέρουσα προσέγγιση ενός μετριοπαθούς φιντεϊσμού την οποία επεξεργάζεται ο Τζων Μπίσοπ. Σύμφωνα με την ανάλυσή του, εκείνο το οποίο πρέπει να τονιστεί πρωτίστως, είναι η πρακτική λειτουργία των πεποιθήσεων τις οποίες υιοθετούμε δια της πίστεως.⁴⁰ Οι πεποιθήσεις αυτές, για παράδειγμα, για την αγαπητική φύση του Θεού, για την ενσάρκωση του Υιού και τη σωτηριολογική Του παρέμβαση στην ανθρώπινη ιστορία, ή για τις θεϊκές εντολές, συμβάλλουν στη διαμόρφωση τρόπων ζωής, μας κατευθύνουν ουσιωδώς και παρέχουν προκείμενες των πρακτικών μας συλλογισμών για τη λήψη σημαντικών αποφάσεων. Ως εκ τούτου, δε θα επιδιώξουμε τη στήριξή τους κυρίως σε γνωστικά ασφαλή επιμέρους τεκμήρια, αλλά θα τις εντάξουμε σε ένα

³⁸ Θα μπορούσαμε έτσι να κάνουμε λόγο, όχι μόνο για *υπερ-τεκμηριακό* (supra-evidentialist) αλλά και για *αντι-τεκμηριακό* (counter-evidentialist) φιντεϊσμό.

³⁹ Για μια διεισδυτική φιλοσοφική κριτική της θετικής αποτίμησης μιας τέτοιας πίστης («δυνάμει του παραλόγου») από τον Κίρκεγκωρ, βλ. τα σχετικά άρθρα του Ρόμπερτ Άνταμς, “Kierkegaard’s Arguments Against Objective Reasoning in Religion”, και “The Leap of Faith”, στη συλλογή κειμένων του, Robert Adams, *The Virtue of Faith and Other Essays in Philosophical Theology*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη, 1987, σ. 25-41, 42-50.

⁴⁰ Βλ., Bishop, *Believing by Faith*, ό.π. Η συζήτηση που ακολουθεί βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην κριτική αξιοποίηση της κεντρικής ιδέας της θεώρησης του Μπίσοπ.

συνεκτικό σύνολο δυναμικών δοξικών στοιχείων και θα τις αποτιμήσουμε με αναφορά στην επίδρασή τους στη γενικότερη ευδοκίμηση των υποκειμένων που τις ερμηνεύουν και τις εφαρμόζουν στη ζωή τους μέσα σε ένα πλαίσιο αναπτυσσόμενων διαπροσωπικών σχέσεων.

Αξίζει να παρατηρήσουμε πως ο Μπίσοπ εγκαταλείπει το κλασικό θεμελιοκρατικό πρότυπο στο οποίο βασίζεται η τεκμηριοκρατία, και παίρνει αποστάσεις και από τις παραδοχές της Μεταρρυθμισμένης Γνωσιολογίας προκρίνοντας ένα συνεκτικιστικό φιντεϊστικό μοντέλο με βιωματικό περιεχόμενο, το οποίο τελικά αξιολογείται βάσει του πρακτικού του αντικρίσματος. Γι' αυτό και οι αναγκαίοι όροι για την έγκριση πεποιθήσεων που υιοθετούνται δια της πίστεως, στους οποίους αναφέρεται, περιλαμβάνουν ηθικά κριτήρια. Έτσι, ο Μπίσοπ διατυπώνει την θέση του ως εξής:

Όταν π είναι μια πρόταση του είδους των προτάσεων που θεωρούνται αληθείς στο πλαίσιο της θειστικής πίστης, επιτρέπεται να θεωρεί κανείς την π αληθή με την πλήρη βαρύτητά της στους πρακτικούς του συλλογισμούς, ενώ κρίνει σωστά ότι η αλήθεια της π δεν υποστηρίζεται επαρκώς από όλα τα διαθέσιμα τεκμήρια, αν και μόνον αν,

- 1) το ερώτημα αν ισχύει ότι π του παρουσιάζεται ως γνήσια επιλογή και
- 2) το ερώτημα αν ισχύει ότι π είναι ουσιωδώς τεκμηριακά μη αποφασίσιμο και
- 3) η παρακίνησή του για να εκλάβει την π ως αληθή, η οποία δεν εξαρτάται από τεκμήρια είναι ηθικά αποδεκτού τύπου και
- 4) η αλήθεια της π συμφωνεί με την ορθή ηθική.⁴¹

Εδώ, δεν θα υπεισέλθουμε στη λεπτομερή αποσαφήνιση των διαφόρων εννοιών, οι οποίες συγκροτούν το πλαίσιο για τον προσδιορισμό των κατάλληλων προϋποθέσεων της προτεινόμενης, ηθικής αντιμετώπισης των πεποιθήσεων. Και η προσεκτική και εκτενής ανάλυση του Μπίσοπ δεν επιχειρεί να καλύψει πλήρως τη σημασία του «ηθικά αποδεκτού» χαρακτήρα της παρακίνησης να πιστέψει κανείς κάποια πρόταση π , ούτε περιγράφει το ακριβές περιεχόμενο της «ορθής ηθικής» με την οποία οφείλει να συμμορφώνεται η αλήθεια της π . Ωστόσο, αρκεί να επισημάνουμε ότι οι συγκεκριμένοι όροι αξιολόγησης των πεποιθήσεων επιβάλλουν το σεβασμό ευρέως αναγνωρίσιμων ηθικών αρχών. Οπότε, πρέπει να αποκλειστούν

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 165 κεξ.

μορφές πίστης και πεποιθήσεων που θα υπαγόρευαν την καταπάτηση βασικών δικαιωμάτων – ακόμη και αν παραμένει ανοιχτό το ζήτημα του ακριβούς καθορισμού αυτών των δικαιωμάτων. Σύμφωνα με αυτή την θεώρηση, η επιστημική διακινδύνευση την οποία απαιτεί το τόλμημα της πίστης δεν επιτρέπει την κερκεγκωριανή θρησκευτική «αναστολή της ηθικής». Έτσι, στον αναγκαίο αναστοχαστικό ηθικό έλεγχο, δεν θα άντεχε οποιαδήποτε «τυφλή» πίστη σε θεϊκές εντολές που προστάζουν την αναιτία θυσία ενός αγαπημένου μας προσώπου, ή την εξόντωση αθώων ατόμων, ή τη διεξαγωγή ενός επιθετικού ιερού πολέμου εναντίον εκείνων που χαρακτηρίζονται αιρετικοί ή άθεοι, αλλά δεν προσπαθούν να επιβάλουν τις δικές τους αντιλήψεις.⁴²

Κατ'αυτόν τον τρόπο, επιτυγχάνεται η οργανική σύνδεση ή και ο συγκερασμός της επιστημικής στόχευσης των επίμαχων θρησκευτικών πεποιθήσεων με την υπαρξιακή λειτουργία της πίστης, χωρίς όμως να τίθεται σε αμφισβήτηση ένα ευρύτερο αξιακό πλαίσιο από το οποίο απορρέουν βασικές, ηθικές κανονιστικές αρχές. Τα συγκροτητικά στοιχεία αυτού του αξιακού πλαισίου και η απόβλεψη των κανονιστικών αρχών που το διέπουν ανταποκρίνονται σε αντιλήψεις του ευ ζην και των υποχρεώσεών μας απέναντι στους συνανθρώπους μας οι οποίες φαίνεται να μη συνάγονται από το φυσιοκρατικό κοσμοείδωλο της νεωτερικής φιλοσοφικής παράδοσης. Γι'αυτό, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως η δικαιολόγηση και των ίδιων των αξιολογικών και των ηθικών κανονιστικών πεποιθήσεων δεν συμμορφώνεται με τις επιταγές της αυστηρής τεκμηριοκρατίας, αλλά εδράζεται σε μια οιονεί φιντεϊστική δέσμευση.⁴³ Σε κάθε περίπτωση, η ηθική της πίστης εντάσσεται σε μια ολιστική ηθική θεώρηση η οποία αποβλέπει στην αμοιβαία, δυναμική εναρμόνιση των νοητικών, των βουλευτικών και των θυμικών συνιστωσών του προσανατολισμού μας μέσα στον φυσικό κόσμο και ενδεχομένως και πέρα από αυτόν.

⁴² Πρβλ και Βουτσινά και Φιλίππου, «Μεταρρυθμισμένη Γνωσιολογία: Η φιλοσοφία και η θεολογία της», ό.π., σ. 366-9.

⁴³ Βλ., για παράδειγμα, την έννοια της θρησκείας χωρίς Θεό την οποία αναπτύσσει ο Ρόναντ Ντουόρκιν, στο Ronald Dworkin, *Θρησκεία χωρίς Θεό*, μτφρ. Σ. Βιρβιδάκης, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2019 και το επίμετρο του μεταφραστή, «Η αναγνώριση της πραγματικότητας των αξιών ως η κεντρική ιδέα μιας θρησκείας χωρίς Θεό», σ. 161-83.

6. Η πίστη ως αρετή - Ερωτήματα για περαιτέρω διερεύνηση

Εδώ, η συζήτησή μας θα μπορούσε να στραφεί στην αρετολογική θεώρηση της πίστης. Έχουμε να κάνουμε με μια διανοητική αρετή, η οποία όμως παρακινεί, κατευθύνει και στηρίζει την σκέψη και την πράξη σε όλες τους τις εκδηλώσεις. Ο μετριοπαθής φιντεϊσμός τον οποίο, ακολουθώντας τον Μπίσοπ, επιχειρήσαμε να σκιαγραφήσουμε, θα ερμηνευόταν έτσι ως έκφραση μιας αριστοτελικής αντίληψης μεσότητας, εντοπιζόμενης μεταξύ της ελλείψεως που φαίνεται να χαρακτηρίζει την τεκμηριοκρατική διανοητική συγκράτηση και της υπερβολής που εμφανίζεται μέσα από το πάθος μιας παράλογης πίστης. Η μεσότητα αυτή επιτυγχάνεται όταν, για να παραφράσουμε τον Αριστοτέλη, γνωρίζει κανείς, όχι μόνο τι, αλλά και πώς και πότε και σε ποιο βαθμό να πιστεύει.⁴⁴ Και απαραίτητη για τον προσδιορισμό και την πραγμάτωσή της είναι η συνδρομή της διανοητικής αρετής της φρονήσεως.⁴⁵

Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η θρησκευτική πίστη (μαζί με την ελπίδα και την αγάπη) ανήκει στις θεολογικές αρετές για τις οποίες είναι μάλλον εσφαλμένη η προσπάθεια αναζήτησης της μεσότητας (με την αποφυγή υπερβολής και ελλείψεως).⁴⁶ Η χρησιμοποίηση του αριστοτελικού σχήματος φαίνεται να αξιοποιείται σιωπηρά περισσότερο από στοχαστές οι οποίοι εξετάζουν την αξιολόγηση συγκεκριμένων μεταφυσικών πεποιθήσεων, όπως η πίστη στην ύπαρξη του Θεού, υπό το πρίσμα της τεκμηριοκρατικής οπτικής, αποσυνδέοντάς τες κατ' αρχήν από την βουλευτική παρακίνηση και τη θυμική στήριξη. Έτσι, σύμφωνα με την προσεκτική ορθολογική ανάλυση της πίστης ως αρετής, που διαφοροποιείται από την θεωρητική πεποίθηση, από τον Άντονυ Κέννυ, η μεσότητα ίσως προσεγγίζει περισσότερο μια αγνωστικιστική στάση, ενώ και ο θεϊσμός και ο αθεϊσμός παρουσιάζονται να σφάλουν στην κατεύθυνση της δογματικής ευπιστίας (αντίστοιχα μέσα από τη θετική ή αρνητική τους δέσμευση). Βέβαια, ο Κέννυ αναγνωρίζει πως και η αγνωστικιστική επιλογή μπορεί να κατηγορηθεί πως σφάλει στην κατεύθυνση

⁴⁴ «Το δ'ώ και όσον και ότε και ου ένεκα και ως» (*Ηθικά Νικομάχεια* 1109a 28).

⁴⁵ Ως ανάλογη της αρετής της *φρονήσεως* στην χριστιανική θεολογική παράδοση μπορεί να θεωρηθεί η *διάκρισις*, στην οποία όμως θα δίσταζε κανείς να αποδώσει σημαντικότερο ρόλο από την ίδια την πίστη, την οποία θα περιμέναμε να ρυθμίσει.

⁴⁶ Βλ. και προηγούμενη σημείωση. Για μια ανάλυση της σημασίας της πίστης ως θεολογικής αρετής από μια χριστιανική σκοπιά, βλ. Robert Adams, "The Virtue of Faith", στου ίδιου, *The Virtue of Faith and Other Essays in Philosophical Theology*, ό.π., σ. 9-24.

της ελλείψεως με την άρνηση της δέσμευσης, ακριβώς σε ένα ζήτημα, όπου, σύμφωνα με τις επισημάνσεις του Τζαίμς, η δέσμευση είναι αναπόφευκτη. Ο ίδιος τελικά παρουσιάζει τον αγνωστικισμό του ως μια ενδεχομενική θέση – η οποία θα μπορούσε να μεταβληθεί, γιατί η ερμηνεία του ως αναγκαίας θεώρησης υπαγορευόμενης από κάποια ανυπέρβλητα όρια του νου του δεν φαίνεται να υποστηρίζεται από ισχυρά επιχειρήματα.⁴⁷

Υπάρχουν ακόμη πολλά ερωτήματα με τα οποία δεν μπορούμε να ασχοληθούμε στο πλαίσιο αυτής της σύντομης εργασίας. Αυτά αφορούν, μεταξύ άλλων, το ακριβές περιεχόμενο των πεποιθήσεων που υιοθετούνται τελικά μέσω της πίστης· την πιθανή αντιρεαλιστική ή μεταφορική τους κατανόηση· τους διαφορετικούς τρόπους και τα στάδια ή τις «διαβαθμίσεις» της διαμόρφωσης των πεποιθήσεων, από μια απλή πρώτη, οιονεί υποθετική αποδοχή, μέχρι την πλήρη υιοθέτηση, και, το κυριότερο, το βαθμό πραγματικού ελέγχου της θέλησης σε αυτή τη διαδικασία· την προσέγγιση των διαθέσιμων τεκμηρίων και την εκτίμηση της βαρύτητας ή του αποφασιστικού τους χαρακτήρα· την έννοια της θρησκευτικής εμπειρίας και μαρτυρίας και τις μορφές εμπιστοσύνης σε αυτές· τέλος, την επίδραση των κοινωνικών παραγόντων, που διαμορφώνουν «χώρους» και μορφές πρόσληψης θρησκευτικών πεποιθήσεων σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους.⁴⁸ Η διερεύνηση αυτών των ερωτημάτων και του φάσματος των δυνατών απαντήσεων θα μπορούσε ίσως να συμβάλει στην καλύτερη επεξεργασία της ηθικής της πίστης, στο πνεύμα του μετριοπαθούς φιντεϊσμού στον οποίο αναφερθήκαμε. Η εναλλακτική επιλογή των συνεπών τεκμηριοκρατών παραμένει μάλλον κάποια εκδοχή αγνωστικισμού.

⁴⁷ Βλ. Anthony Kenny, *Faith and Reason*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη, 1983, σ. 86-9. Για μια πιο πρόσφατη αγνωστικιστική τοποθέτηση, πρβλ. Garry Gutting, *Talking God. Philosophers on Belief*, W.W.Norton and Company, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, 2017, σ. 203-13.

⁴⁸ Σχετικά με αυτά τα θέματα, βλ., μεταξύ άλλων, Shagan, *The Birth of Modern Belief*, ό.π., σ. 282-93, Gianni Vattimo, *Belief*, μτφρ. L. D'Isanto και D. Webb, Stanford University Press, Στάνφορντ, 1999, και του ιδίου *A Farewell to Truth*, μτφρ. W.McCuaig, Columbia University Press, 2011, σ. 47-88, Gutting, *Talking God*, ό.π., και Laura Frances Callahan και Timothy O'Connor (επιμ.), *Religious Faith and Intellectual Virtue*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 2014.